

Марков Д. Є.

ЗАХІДНИЙ НЕПАЛ: ПРОБЛЕМА ІНКОРПОРАЦІЇ І СТАТУСУ ВАСАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Про віцілілі після об'єднання Непалу князівства на захід від Непальської Долини написано небагато. Такі класичні європейські джерела, як роботи У. Кіркпатріка і Ф. Б. Гамільтона [Kirkpatrick 1811; Hamilton 1819], лише частково змальовують історію цих державних утворень. Зрештою, навіть такі серйозні дослідження, як робота І. Редька, залишали цю сферу адміністративно-політичного і соціального розвитку Непалу поза своєю увагою [Редько 1976]. Серед дослідників, які приділили увагу питанню виникнення, збереження васальних князівств Західного Непалу та їхнім відносинам із королем, треба назвати таких вчених, як Л. Стіллер, Б. Р. Баджрачар'я [Stiller 1973; Bajracharya 1992]. Непальський історик К. К. Адхікарі спробував проаналізувати юридичний аспект існування подібних залежних держав у складі королівства [Adhikari 1980]. Джерелами ж для дослідження проблеми виступають непальські адміністративні документи, листи, накази, *рукки*, королівські декрети, жалувані грамоти, пов'язані з васальними князівствами західного регіону.

Яскравим, хоча і маловідомим науці (існує лише декілька публікацій таких авторів, як Джексон, Дхунгел, Шух, Рембл, Віндінг, Пессель) прикладом відносин між західнонепальським князівством і його сюзереном було князівство Мустанг (Ло). Саме аналізу його статусу, соціальних і політичних особливостей входження до складу Королівства Непал, як прикладу особливої унікальної васальної системи, що була закладена наприкінці XVIII століття в Західному Непалі, і присвячена ця стаття.

Напередодні захоплення Непальської Долини військами Прітхві Нараяна Шаха Великого, князя Горкхи (майбутній король, або *магараджадхіраджа*, або великий князь із князів), і створення ним єдиної держави у 1769 році, на захід від Долини існувало два крихких конгломерати гірських князівств (специфічних “конфедерацій”) – Баїсі і Чаубісі. Ці дві конфедерації разом налічували близько 50 князівств (саме князівство Горкха, з якого походила

нова династія Шах, належало до Чаубісі). Прітхві Нараян Шах та його наступники активно розширювали державу в усіх напрямках. Але ті із князівств, що визнали зверхність короля Непалу, були збережені, як і їхня територія, внутрішня система управління, звичаї. Отже, за допомогу у війні і вірність Дарбару (королівському двору Непалу) правителі цих князівств отримали широку автономію. Їхні володіння не були безпосередньо інкорпоровані до складу королівства, а стали “васалами” Непалу (“раджами” і “раджаутами”, як їх називали гуркхські володарі) [Adhikari 1980, 147].

За статусом існували три основні групи цих залежних держав: *тхекка раджйя*, *сірто раджйя*, *сарбангаманхі раджйя*. Розділені вони були за типом платежів, данини, що відправляли до Катманду, обов’язків, що мали перед королем. Князівства 1-го типу – не мали фіксованої суми данини, а князівства 2-го (такі як Мустанг і Джаяркот) навпаки регулярно сплачували чітко визначену суму. *Сарбангаманхі раджйя* – найбільш привілейована група князівств. Вони отримували усі доходи від своїх земель і не могли збирати податки лише із земель *райкар* (тобто державних земель) [Adhikari 1980, 147–148].

Одним із князівств, що перейшло під “покровительство” короля гуркхів наприкінці XVIII ст., було князівство Мустанг, або Ло (самоназва), розташоване на північному заході Непалу, на прикордонні з Тибетом. У давнину Мустанг складався із двох окремих частин – безпосередньо Ло (на півночі) і землі Серіб (долина на півдні). Цей розподіл частково зберігся й тоді, коли Серіб зник як політична та етнічна спільнота [Jackson 1978, 196]. Про Ло і Серіб згадується у дуньхуанських хроніках (анналах). Ці найдавніші тибетські хроніки розповідають, що легендарний цар Сронцзангампо (VII ст.) приєднав Західний Тибет (у ті часи окрему державу і етнос, що не був споріднений із тибетцями, але згодом тибетизувався), а разом із ним Ло і Серіб до Великої Тибетської імперії [Dhungel 2002, 42–44]. Після смерті тибетського царя Ландарми у 842 році і занепаду Ярлунгської династії центром Західного Тибету (у сфері впливу якого залишався Мустанг (Ло) і Серіб, разом із Тхак Кхола) стала область Нгарі [Ramble, Vinding 1987, 8]. Мустанг у ті часи сприймається як частина Нижнього Нгарі (цікаво, що сам Ло (Мустанг) також розділений

на Верхній Ло, Середній Ло і Нижній Ло). У ті часи давня тибетська релігія бон міцно зберігала свій вплив серед населення Ло і Серібу – Мустанг був одним із важливих центрів цієї релігії. Але кінець цьому настав, як свідчать середньовічні документи, із приходом у Мустанг у VIII столітті великого буддійського вчителя-тантрика Падмасамбхави. Падмасамбхава підкорив, як говорять джерела, місцевих демонів, проповідував вчення Будди і навіть заснував монастир Ло Гекар у Верхньому Ло, і саме з його діяльністю, ймовірно, необхідно пов'язувати початок активного ствердження буддизму в цих землях [Dhungel 2002, 45–47]. У XI столітті на землях Ло і Серібу активно ведуть проповідь відомі буддійські вчителі, як і адепти бон (особливо у Тхак Кхола, Південному Мустанзі). Виникають монастирі, що сприяють розвитку Мустангу як духовного центру, а близько 1160 р. також засновується монастир “реформованого бону” в Лубрі. У XII ст. навколо Ло (Мустангу) постали три основні сили цього регіону: Ладакх, західнотибетська держава Гунгтанг і Кхаська держава (за тибетськими джерелами – Ятше), а пізніше один зі спадкоємців цього королівства – князівство Джумла в Західному Непалі. Протягом XII, XIII і аж до кінця XIV століття Мустанг був жертвою кривавої боротьби між Гунгтангом і Кхаським королівством (Ятше) за володіння ним. Могутні сусіди Ло захоплювали, неодноразово спустошували його землі, боролися за право володіти ними, адже через Мустанг проходили важливі шляхи трансгімалайської торгівлі [Dhungel 2002, 55–57]. Саме постійними війнами цих сильних сусідів між собою, то послабленням одного з них, то черговим піднесенням і, водночас, спробами самого Ло відстояти свою незалежність насичена складна неспокійна історія краю. Наприкінці 1360-х рр. могутня династія Малла у Кхаській державі несподівано припинилася. Це велике королівство, яке нещодавно загрожувало навіть королівству Непал Долини Катманду (де правила місцева древня неварська династія Малла) і двічі, у 1321 і 1328 роках, захоплювало Долину Катманду, зазнало поступової дезінтеграції.

Треба зауважити, що в етнічному і мовному відношенні у XIII столітті мешканці Ло, або лоба (мустангці), – тибетомовні (місцевий варіант західнотибетського діалекту), а в Південному Мустанзі, Тхак Кхола (Серіб) – говорили на секад, або “мовою

Серіб” (тиб. serib-kyi skad) [Schuh 1994, 10]. Ця мова є предком сучасної мови тхакалі, народу, що і сьогодні проживає у Тхак Кхола.

Засновником династії правителів Мустангу у другій половині XIV століття був гунгтанський генерал (dMag-dpon) Шейраб лама (Shes-rab bla-ma), призначений правителем Гунгхангу *дзонгпоном* (тиб. rdzong-dpon, дослівно “начальник фортеці”), тобто правителем повіту Ло. Він та його син за військові успіхи отримали повну владу над Ло і Долпо, затверджену королем Гунгтангу Соднам-де (1371–1404) [Mustang. Genealogy; Jackson 1977, 47–49]. А вже онук дзонгпона Шейраба – Амапал (Амепал) (Ame-dPal) (з 1425 р. – *дзонгпон*, 1440–1447 рр. – князь, незалежний правитель) стає першим князем Мустангу при номінальній зверхності Гунгтангського правителя. Амапал зміцнював свою владу, показав себе здібним полководцем і покровителем релігії (він заснував монастир у Царангу, Середній Ло – один із найвпливовіших центрів релігійного і культурного життя князівства). У його володіння входили і навколишні території, що потім традиційно вважалися династією Ло “своїми” протягом наступних століть: Барагаон, Дзонг (Муктінатх), Кагбені, землі у Тхак Кхола [Jackson 1978, 215–217]. Амапал вшановувався в народі як *бодхісаттва* (цікаво, що 1427 року він дав чернечі обітниці) [Mustang. Genealogy]. Могутній *г’ялпо* Ло також значно розширив кордони держави на півночі, приєднавши Гуге і Пуранг [Dhungel 2002, 85–86]. Амапал провів також низку адміністративних реформ, заклавши основи системи, що в цілому продовжувала існувати і надалі протягом століть. Так були ведені пости трьох *кхріпонів* (Khri-dpon) – регіональних, повітових правителів, губернаторів (*кхріпони* призначалися у три волості Верхнього, Середнього і Нижнього Ло відповідно), чотирьох *г’ялбаго*, тобто стражів великих воріт (князівського палацу) (rGyal-ba sgos), чотирьох *буго* (Bu sgos) (тобто стражів малих воріт палацу) при дворі князя. Був запроваджений також пост голови (міністра) релігійного мистецтва і релігії (lHa-dpon). Окрім *дзонгпонів* (начальників гарнізонів замків, фортець) існував також пост *тшонона* (Tsho-dpons), губернатора невеликої волості [Dhungel 2002, 87]. Це був період розквіту Ло, але йому недовго судилося тривати. У XVI ст. Мустанг, ослаблений внутрішніми чварами і

усобицями, підпадає під владу Джумли. Князь Мустангу Гонпо Г'ялмшан (1513–1544) був змушений визнати себе ахамом (тобто васальним правителем) Джумли, одного з декількох спадкоємців Кхаської держави. У період між 1544 і 1560 рр. престол Ло навіть залишався незайнятий, а домен князя був поділений Джумлою на невеличкі володіння [Mustang. Genealogy]. Представники мустангської династії, що правили в цих повітах, навіть втратили традиційну князівську титулатуру, ставши просто призначеними губернаторами Джумли у землях своїх дідів. Після втрати незалежності Ло (Мустанг) вже ніколи не зміг піднятися і знов стати незалежною державою, як це було в часи Амапала і його спадкоємців – всі хоробрі спроби правителів князівства відновити незалежність закінчувалися поразкою. Хоча це зовсім не означає, що мустангські володарі, як і їхні підданці, залишали надію звільнитися від іноземної “опіки”. 1560 року князю Г'яхору Палзангу вдалося знов відновити мустангську монархію. У другій половині XVI століття князь Ло зміг лавірувати і дистанціюватися від Джумли, знайшовши союзника – на землі Джумли і Ло прийшов князь Ладакху Цеванг Намг'ял (1555–1575). Вогнем і мечем він переміг правителів Джумли, і князь Мустангу визнав його зверхність. Були встановлені дружні стосунки між Ло і Ладакхом, скріплені династійними союзами [Jackson 1978, 219–223].

XVII–XVIII століття – період воєн між Джумлою і Ладакхом за Ло, час відчайдушних спроб князя Самруба Палбара (1656–1710) звільнитися від зверхності Джумли у союзі з Ладакхом і Парбатом, коли місцева аристократія Мустангу також ворогувала із власним князем (що був союзником Ладакху) і часто ставала “партією” Джумли в Мустанзі. У певні періоди князь Мустангу контролював лише незначну частину володінь своїх предків, часом обмежуючись Верхнім Ло. Після вдалих воєн початку XVIII століття, коли декілька разів Джумла була переможена коаліцією князівств Ло, Ладакху, Парбату і Доті, прийшов час занепаду Ладакху, послаблення Парбату (Парвату) [Dhungel 2002, 109–111]. Джумла знов заволоділа Мустангом і змусила його волелюбних правителів підкоритися. Тхак Кхола ж, імовірно, підпала під вплив Парбату (князівства у Західному Непалі), а Джумла анексувала значні території Ло [Ramble, Vinding 1987, 9]. Трансгімалайська торгівля і значні прибутки потрапляли тепер

до рук князя Джумли. Ситуація кардинально змінилася із приходом у регіон войовничих гуркхів у 1786–1788 рр. Навіть війна з Тибетом, що розпочалася того року, не допомогла Джумлі в опорі військам непереможного принца-регента Бахадура Шаха (1785–1794). Князь Мустангу активно сприяв гуркхам у цій війні, а 1788 року остаточно “підкорився” династії Шах.

Отже, до визнання верховної влади династії Шах Мустанг був залежним від Джумли і сплачував цьому князівству данину. Продовжувала існувати символічна данина Тибету [Appendix III 2002, 227–228]. Традиційно князівство Ло Лхаса розглядала як свого васала, хоча цей васалітет був скоріше номінальним. Мустанг, справді, завжди підтримував щільні культурні та релігійні зв’язки з Тибетом. До того ж, як династія мустангських правителів Дорже (Біста), так і саме населення князівства, мали тибетське походження. Високою повагою та авторитетом користувалися далай-лами. Так у середині 1750-х рр. до Далай-лами VII із проханням розсудити їх звернулися Джумла та Мустанг, які постійно ворогували. Це був один з останніх епізодів, коли рішення, прийняті у Лхасі, мали для Мустангу реальну вагу [Шакабпа 2003, 164].

Починаючи з 1730-х років, зростаючий контроль Джумли, зникнення традиційних союзників Мустанга, принизлива окупація старих володінь князя, а, до того ж, занепад торгівлі, контрольованої Джумлою, змушували як правителів Ло, так і підданих (адже не лише князівський палац Ташигепхел зазнавав збитків і стагнації від припинення надходжень від торгівлі між Тибетом, Непалом і Індією), шукати альтернативу такому жорсткому сюзеренові, як Джумла. Така можливість з’явилася із приходом нової сили, далекої, але і близької водночас (достатньо сильної і “присутньої”, аби підкоритися їй, але й достатньо лояльної і дещо віддаленої, аби безкомпромісно утискати свободу князя Ло (Мустанга)) – непереможної в Гімалаях грізної армії гуркхів і династії, що вперше за декілька століть розгорнула широку політику об’єднання гірських князівств і спільнот у велику державу. Гуркхи геополітично “з’явилися” в регіоні 1786 року, перемігши старого союзника Ло – князівство Парбат. Можна припустити, що саме тоді розпочалися, вірогідно напівтаємні або таємні перемовини про перехід Ло під зверхність “великого короля” з горкхської

династії. Про це може розповісти лист непальського офіцера Амарасімха Тхапи 1786 року, адресований аристократії і народу Барагаону в Нижньому Мустанзі. Непальський командувач закликає мустангців виступити разом із гуркхами проти Джумли [Appendix II 2002, 191]. Цікаво, що у листі не згадується ані князь, ані саме князівство. Але, можливо, це було необхідним, аби приховати реальні переговори між князем Ло і непальським військовим командуванням і чиновниками (якби листа було перехоплено тощо), – прямо не вказуючи на князя в рамках конспірації. Так чи інакше, але саме 1786 року Мустанг відмовився сплачувати данину Джумлі [Dhungel 2002, 124]. А 1788 року Ванг’ял Дордже визнав зверхність Непалу і виступив разом із непальським військом проти Джумли. Це був взаємовигідний союз. Метою правителя Ло (Мустанга) було отримати знов свої права, привілеї, свободу дій у рамках свого домену, а головне – відновлення меж домену у початковому вигляді, що було цілком справедливо. Знов отримати доступ до трансгімалайської торгівлі було спільною метою князя та його підданих. Все це *магараджадхіраджа* Непалу був готовий надати *Ло г’яло*. Звісно, за визнання верховної влади короля, вірну службу і виконання певних умов.

У 1790 р. князь Мустангу Ванг’ял Дордже (1760–1797) отримав від короля Рана Бахадура Шаха мідну дошку – королівську жалувану грамоту із привілеями князю (раджі) Мустангу як васалу Шахів. Те, що було встановлено 1788 року, остаточно закріплювалося. У цій жалуваній грамоті король підтверджував права та владу мустангського правителя над “землями прадідів”. Мустангському володарю було даровано титул *раджі*, що є відповідником тибетського титулування *г’яло* (князь, король, цар) і *чхог’ял* (князь, король, цар *дхарми, віри, закону*). У документі король передавав під владу раджі його спадкові землі, раніше зайняті князівством Джумла, і всі ті землі, що раніше були під проводом мустангського володаря Амपालа, знов перейшли до його нащадків, вперше за тривалий час [Appendix 1989, 90–92]. Поверталось князю Мустангу і право збирати традиційні податки (*дастура*), яким до того користувалося князівство Джумла в землях, що в часи розквіту князівства Ло входили у сферу впливу мустангського *г’яло*. Дарбар також надавав право збирати особливий торговельний податок (*чйакпол*) [Appendix 1989, 90; 92]. Однак,

як зазначає документ, Ванг'ял Дордже був зобов'язаний “вільно пропускати” на своїх землях непальську аристократію (*бхарабхарадара*), представників центру (чиновників), війська. У разі необхідності Мустанг мав відряджати свої війська до королівської армії: “Якщо ми ведемо бойові дії на північному заході, присилай з усією ревністю свої полки і військоове спорядження (амуніцію) і приєднуй свою армію до нашої, і атакуй ті землі, що мають бути атаковані, й охороняй ті, що мають бути під захистом” [Appendix 1989, 91–92; A letter... 1970, 99].

Король Рана Бахадур у жалуваній грамоті 1790 р. визначив “тип” платежів свого васала та їхній розмір. Мустанг ставав одним із *сірто радж'я* – тобто князь мав за право володіння свого домену сплачувати королю раз на рік данину *сірто*. Данину у 71 рупію, яка за традицією сплачувалась Мустангом Лхасі, король наказував сплачувати і надалі. Данина Тибету в непальських офіційних документах отримала назву *садхарана сірто*, або “проста данина”. Про ці традиційні виплати 70 (а не 71) рупій (або срібних мохура) згадує і далай-лама у своєму наказі князю Ло 1724 року. Тоді ж Лхаса збільшила суму із 70 до 120 рупій [Appendix III 2002, 227–228]. 1789 року король Непалу переглянув подібну практику і все ж таки звернувся майже до традиційної суми. Данина, що її Мустанг віддавав князю Джумли (929 рупій і п'ять коней), тепер мала раз на рік спрямовуватись у Катманду в чітко фіксований час [Appendix 1989, 91–92]. Окрім того, князь Мустангу, як справжній володар своїх земель, мав право тримати власних *біртавалів*, тобто жалувати землі приватним особам, храмам і монастирям, благодійним організаціям [Stiller 1973, 256–257]. Міг васальний правитель і жалувати *джагіри* (“умовні” земельні володіння, що надавалися тимчасово на умовах служби, часто військової) [Adhikari 1980, 151; Regmi 1976, 17, 71–76]. Великою була і влада князя над його підданими (яким він також мав право передавати землю для обробки, переселяти з цією метою на неосвоєні землі та ін.), що засвідчує інший документ 1790 року – королівський декрет Рана Бахадур Шаха та низка інших [A decree... 1989, 21–23; Appendix 1989, 92; A letter... 1989, 47–49].

Так, на перший погляд може здатися, що Непал ставав на місце нещодавно переможеної гуркхами Джумли, а Мустанг отримував

статус своєрідного “подвійного васалітету” зі значною “перевагою” на користь Катманду. Але Лхаса давно вже втратила реальний контроль над князівством, і данина, сплачувана Тибету, була скоріш символічною практикою підтримання “дружніх стосунків”, у першу чергу релігійних. Потрапляння ж в орбіту влади короля Непалу і династії Шах означало серйозні зміни у статусі та управлінні гімалайським князівством.

За логікою соціально-політичних реалій гімалайського краю збереження декількох залежних князівств, таких як Мустанг, мало б призвести до роздробленості та ослаблення влади центру і, в кінцевому результаті, – до сумної долі децентралізованих “федерацій” у Гімалаях під сюзеренітетом династій Сен у Макванпурі і Малла у Джумлі. Саме відсутність єдності у трьох князівствах Долини (де правили три гілки династії Малла) призвела до їхнього падіння. Але політика династії Шах якісно відрізнялася від політики Малла і Сен, хоч і передбачала часткову децентралізацію [Stiller 1973, 255–257]. Для володарів нового королівства Непал було б великою помилкою запроваджувати значні зміни і перебудови у суспільно-політичній системі кожного окремого мікросвіту (мікрокосму) гірського князівства. Така політика лише посилила б спротив, викликала повстання і незадоволення місцевих еліт і населення, призвела б до сепаратизму та воєн [Stiller 1973, 255]. Невеличка Горкха, “вотчина і серце” Шахів, не могла ані фізично, ані за досвідом адміністрування в маленькому аграрному князівстві “вмістити” таку величезну територію та її політико-адміністративний апарат. Тому королівський двір йшов на поступки, навіть вважаючи своїм обов’язком зберігання та підтримування місцевих традицій і прав кожної землі – *деша* [Burghart 1984, 102–103]. Дарбар мав спиратися на вже існуючі внутрішні соціально-політичні структури гімалайських областей, соціальних груп, каст і державних утворень. Шахи були готові в обмін на лояльність, допомогу і служіння правителів невеликих західнонепальських держав дарувати їм права і владу в їхніх землях, підтримувати їхні традиційні привілеї. Закладати основи цієї внутрішньої політики відносин між центром і залежними князівствами (сюзерена і васала) почав, звісно, Прітхві Нараян Шах [див.: Baral 1964, 17–33]. За його правління з’явилося перше таке васальне князівство – Джаяркот (1769 р.). Князь Джаяркоту

був удостоєний багатьох із привілеїв васального феодального володаря – він контролював адміністрацію князівства, безпосередньо вершив суд, маючи право виносити вищий вирок, виганяти з касти чи повертати у касту, жалувати чи конфіскувати володіння *бірта*, збирати податки та судові штрафи, основну частину яких можна було використовувати на власний розсуд [A letter... 1970, 17]. Подібними правами, безумовно, користувався і *г'ялло* Мустангу [Stiller 1973, 258].

Отже, взаємини між Дарбаром і васалом ґрунтувалися на інших принципах управління, ніж це було в державі Малла та інших гімалайських князівствах. Центр контролював васального раджу – причому сюзерен у разі необхідності приводив до покори васала “твердою рукою”, впевнено і жорстко, як і належало “великому князю із князів” і “хороброму воїну, що не знає поразок у битвах”, як титулюють короля Непалу документи [див.: Pant, Pierce 1989]. Так територія князівства могла бути передана іншому, а залежний князь міг розраховувати на збереження свого статусу і прав (як і своїх нащадків) лише за умови лояльності королю та виконання своїх обов’язків. Лише доводячи свою вірність, васал міг “тримати від короля” землеволодіння *бірта* [Regmi 1976, 25]. Були й інші вимоги Катманду, що обмежували владу васалів. Територія залежного князівства могла бути вилучена з володінь одного раджі й передана іншому; при створенні нових князівств їхні землі часто формувалися з конфіскованих у вже існуючих васальних князівств; васальний правитель мав сприяти Катманду у пошуках злочинців; сюзерен очікував від своїх васалів дарів (що в цілому було типовою процедурою), обов’язковим для васала було відвідання церемоній при дворі, таких як коронація нового монарха і *братабандха* (досягнення повноліття принців); васали короля Непалу носили траур, якщо їхній сюзерен помирав; земельні ділянки, пожалувані раджі за заслуги від представників центру, мали бути затверджені Дарбаром; вимагалося затвердження передачі земель від одного раджі до іншого; король Непалу міг передавати встановлені раніше обов’язки від одного васала до іншого [Stiller 1973, 258–259].

Безумовно, ці вимоги центру обмежували владу й повноваження князя, але кардинально не змінювали феодальної системи відносин між сюзереном і васалом і не порушували тої особливої

рівноваги, що існувала між ними, на користь першого. У випадку з багатьма західнонепальськими залежними князівствами їхній верховний сюзерен, ймовірно, проявляв не менше послідовності, ніж його західноєвропейські “колеги” в епоху середньовіччя у питанні дотримання прав і привілеїв вірних йому васальних правителів. Так князівство Мустанг продовжувало існувати як залежне володіння разом з іншими автономними князівствами на заході Непалу впродовж тривалого часу і, не дивлячись на певні зміни в статусі раджі, увійшло й у ХХІ століття [Dhungel 2002, 4–6]. Цікаво, що князівство Мустанг було остаточно ліквідоване лише у жовтні 2008 року маоїстським урядом Непалу.

Отже, важливим стовпом взаємин між королем і васальним раджою були вірність і служіння. “Будь вірним нам, їж нашу сіль (сіль була в Непалі, як і у деяких інших країнах Сходу, символом вірності: приносячи клятву вірності сюзерену, васал часто їв сіль. – *М. Д.*) і виконуй наші повеління. Знай, що землі ці (у цих кордонах) – твоє князівство, і володій ними, як твої діди з давніх-давен”, – так наказує король Непалу г’ялпо (раджі) Ло у жалуваній грамоті 1790 р. “Чесно служи нам. Виконуй це (тобто свої обов’язки перед королем. – *М. Д.*), і наша милість і прихильність не буде знати меж”, – зазначається в іншому монаршому листі раджі Ло [A letter... 1989, 47, 49]. Виконувати накази сюзерена, бути готовим воювати за нього і, в разі необхідності, віддати життя – ось що вимагалось від справжнього благородного васала. Цікаво, що такий соціально-етичний ідеал існував не лише серед європейського лицарства. І князі Мустангу вірно служили своєму сюзерену. Так, під час тибетсько-непальської війни 1788–1792 рр. (де на боці Тибету виступав і Китай) князь Ванг’ял Дордже, як васал короля, сам очолив війська Мустангу і виступив проти ворога. Потім же, як не лише васал і аристократ, воїн на службі короля, але й як людина тибетської культури і дипломат (*бхотія раджа*, як часто називали правителів Ло на непалі і гуркху, і джумльські князі), князь став медіатором у переговорах між сторонами і сприяв встановленню миру. За своє посередництво, високо оцінене імператором Піднебесної, князь Ванг’ял Дордже був удостоєний особливої честі – отримав від імператора золоту корону, прикрашену дорогоцінним камінням. Ця корона, разом із короною, подарованою королем Непалу, становить

регалію князівства Ло (Мустанг) (rTog-gsum) [Dhungel 2002, 125–126].

Варто підкреслити, що і у короля Непалу були обов'язки, а не лише права: за вірну службу князя Мустангу він забезпечував і гарантував збереження прав і привілеїв васала, обдаровував і захищав його. У цьому проявлявся середньовічний, феодальний принцип взаємності пожалувань (дарів) і послуг [Ванина 2007, 161–162]. Цей і низка інших аспектів соціально-політичного устрою Мустангу наближують його до західноєвропейського феодалізму. Король Непалу підтримував *дхарму* усього великого королівства, князь же Мустангу – також сприяв підтриманню дхарми на землях свого домену, – і два володаря були пов'язані, потребували один одного і, в якомусь сенсі, “служили” один одному (в тому числі, у вимірі сакральному). Тут доречно навести думку відомого медієвіста А. Гуревича: “служіння” було важливішою, невід'ємною складовою “дарування”: “дарувати” і “служити” сприймалися як рівнозначні поняття і явища [Гуревич 1984, 255–258]. І хоча остання думка стосується Західної Європи, це цілком відповідає і непальським, у даному випадку мустангським, реаліям. Схожі явища можна зустріти і в сусідній Північній Індії, в Раджпутані [див.: Успенская 2000].

Традиційне суспільство тибетомовного Ло ділилося, як зазначає М. Пессель, на чотири ієрархічні рівні – аристократія (*лумбо* – придворні князя і *джемба* – правителі селищ (районів)), чернецтво (буддійська сангха), селяни-землевласники і безземельні селяни [Пессель 1978, 31–33]. Існували також дві субкасти: *гора* і *шемба*, що займалися гріховною та шкідливою для карми діяльністю – були м'ясниками. Непальський історик Рамеш Дхунгел називає, щоправда акцентуючи на сучасному стані суспільства в Мустанзі, три основні соціальні групи: *Курагна* (sKu-drag-pa), тобто правлячий клас, еліта; *Плалпа* (Plal-pa), звичайні селяни; *Гарпа* (mGar-pa) – нижчий, найбільшій прошарок суспільства [Dhungel 2002, 14–15]. Соціально-ієрархічна система Ло була включена до складу непальської соціальної багаторівневої моделі, що базувалася на ведичному принципі поділу суспільства на чотири варни і 36 каст (джатів). Можна порівняти станово-ієрархічну систему в Ло із чотирьохварною індуїстською, але й цілком доречно зіставити із “трьохрівневою моделлю” поділу суспільства у країнах

середньовічної Західної Європи. “Трьохрівнева модель” передбачала існування відповідно трьох станів (“порядків”): духовенства (oratores), лицарства (bellatores) і трудящих (селян) (aratores, laboratores) – та побутування трьох же комплексів соціально-етичних цінностей (молитися, битися, працювати), якими ці групи мали керуватися [Гуревич 1984, 207]. Видатний нідерландський медієвіст Й. Хьойзінга підкреслював: «У середньовічній свідомості поняття “стан”... або “орден” (порядок) в усіх випадках підтримується завдяки усвідомленню, що кожна з цих груп являє собою божественне устанавлення» [Хейзінга 1988, 62]. І порушувати цей закон не можна ні за яких обставин – порушення цієї трьохрівневої градації у сприйнятті середньовічної людини Заходу призвело б до руйнації суспільного організму і держави або, навіть, стало б передвісником апокаліпсису [Гуревич 1984, 207–208]. Цікаво, що змішання між собою варн сприймалося б у Непалі того часу приблизно так само. Кожна з цих соціальних груп мала виконувати свої функції. Навіть своє завдання у “поступальному будівництві царства Божого” [Дюбі 2003, 35]. Сакральне походження, безумовно, мали і основні градації (рівні) варно-кастового суспільства індуїстських або індуїзованих у процесі історії регіонів і спільнот Непалу. Схожим було сприйняття соціально-ієрархічного поділу суспільства і серед буддійських спільнот і земель королівства. Можна припустити, що таким воно було і у Мустанзі наприкінці XVIII – поч. XIX ст. [Ramble 1992–1993, 50–53]. Щодо самої соціальної градації в Ло, то, як бачимо, вона також має паралелі з європейською феодальною “трьохрівневою моделлю”, особливо якщо вважати третю і четверту групи (селян-землевласників і безземельних селян) однією ланкою ієрархічної системи. Непальський історик К. К. Адхікарі, проаналізувавши статус, права і функції автономних західнонепальських князівств, дійшов висновку, що за кількома аспектами і характером, сутністю управління і відносин із “сюзереном” васальні князівства Непалу були наближеними до феодальних держав Західної Європи доби середньовіччя, маючи з ними багато спільного [Adhikari 1980, 151–152]. Адхікарі звернув увагу на те, що саме феодальне землеволодіння, ф’єф – одна з важливіших ланок феодальної системи – безумовно складала основу подібної системи і в Мустанзі. Володіння було основним

джерелом доходів князя, а його прерогативи і права були надзвичайно широкими: він контролював адміністрацію князівства, мав широкі повноваження по відношенню до населення, вершив суд, накладав штрафи і збирав податки, тримав власних “васалів”, про що вже йшлося.

Про феодалізм у Ло (Мустангу) говорив і французький антрополог та етнолог М. Пессель, порівнюючи мустангську державність, феодальні звичаї та суворий побут країни із Францією X–XI століть [Пессель 1978, 24–26]. На думку відомого французького дослідника, Мустанг буквально “дихав” середньовіччям, не дивлячись на те, що експедиція Песселя припала на 1964 рік. Він заявляє: “Але тут я хочу підкреслити, що тибетська культура Мустангу має значно більше спільного із середньовічною Європою, ніж із традиціями своїх сусідів...” [Пессель 1978, 55–57]. Безумовно, у своїх польових дослідженнях цей автор, який був третім європейцем (після Т. Хагена і Д. Туччі), що відвідав столицю “загубленого князівства” Мустанг, ізольованого від світу протягом століть – Ло Мантханг, – відкрив для себе архаїчне, законсервоване суспільство, майже незачеплене сучасністю. Досліджуючи етнографію, звичаї і традиції, спосіб мислення і світосприйняття народу лоба (мустангців), М. Пессель зробив дуже цінні зауваження і висновки. Він вловив і зафіксував, або, принаймні, спробував зафіксувати ту, ще незмінену зовнішнім впливом, культуру гірського князівства – культуру у значенні певного набору “ментальних програм і стереотипів”, що формували “свідомість епохи”, – і визначив цю культуру як культуру середньовіччя. Спостереження М. Песселя у князівстві Мустанг та його висновки цінні і оригінальні, і, не дивлячись на критику, заслуговують особливої уваги [Dhungel 2002, 28–30].

Звісно, паралелі між європейським феодалізмом і непальським (мустангським) багато в чому умовні, не можуть сприйматися буквально – на Сході в цілому, і в Непалі зокрема, об’єктивно існувала низка відмінностей. Проте наведені приклади свідчать, що типологічно схожі процеси і явища у соціальній (в тому числі в культурній) і політичній сферах все ж таки мали місце і на Заході, і на Сході. Західноєвропейський феодалізм стає об’єктом порівняння з таким східним суспільством, як непальське зовсім не тому, що виступає еталоном “правильного” феодалізму, а, швидше,

тому, що є краще дослідженим. У цьому контексті слушно буде згадати думку М. Конрада: “Ми побачили, що для кращого розуміння досліджуваних нами явищ нам необхідно вивчати аналогічні явища, що виникли на такому ж – із точки зору загальних законів суспільного розвитку – ґрунті на Заході” [цит. за: Ваніна 2007, 16]. Зафіксовані відмінності не є “відхиленням”, а, навпаки, підкреслюють унікальність тих чи інших держави, народу, культури, тим паче, що мова йде про, все ж таки, різні цивілізації. Не варто забувати, що і Західна Європа в епоху Середніх Віків не була на політичному, соціокультурному та інших рівнях уніфікованою, єдиною і замкненою. Навпаки, слід говорити про існування складних соціальних систем і підсистем; про мозаїчність і різноманітність європейських суспільств і країн у цей період [більше див.: Ваніна 2007; Ле Гофф 2000; Дюбі 2000; Дюбі 2003; Хейзинга 1988].

Про домінування, як у самому Ло, так і в землях, підвладних мустангському г’ялпо на півдні, “феодальних відносин” із місцевими особливостями казали багато дослідників. Не дивлячись на маленьку територію, Південний Мустанг складався з декількох державних утворень, серед них Марпха (Марпа), Тхіні (Сомбу), Барагаон [Schuh 1990, 1–2]. Дуже важливу роль у реконструкції історії і політичної структури цих маленьких держав, так званих “західних князівств”, мають *бемчаги* – унікальні документи, сутність яких важко виразити одним терміном. На сьогодні відомі *бемчаги* з Цімангу (відкриті у 1977 р. данцем М. Віндінгом разом із непальцем К. Л. Тхакалі), і *бемчаги* з Кагбені і Марпхи. Бемчаги є своєрідною колекцією збірників прецедентів і записів, прийнятих на зібраннях асамблей, за якими жили та управлялися південномустангські державні утворення (деякі з них – швидше політичні об’єднання, які важко у прямому сенсі назвати державами) [Schuh 1990, 1]. Можливо, значення терміну *бемчаг* близьке до *карчак* (тиб. dkar-chag) (буквально: список, реєстр, перелік змісту), принаймні в деяких випадках, адже бемчаги різних областей відрізнялися за своїм змістом.

М. Віндінг і Ч. Рембл називають ці документи “сільськими записами”, “історичними хроніками”, припускаючи, що таке значення *бемчаги* могли мати і серед “князівств” Тхак Кхола (наприклад, у Барагаоні) [Ramble, Vinding 1987, 5–11]. В основно-

му *бемчаги* були написані у XVII–XVIII ст. Так, час підписання договору (*чодйіг*) (*chod-yig*) (щодо кордонів, сплачення податків та ін.), укладений між державами Тхаг, Тхіні і Пунрі (Марпха), коливається між 1697 і 1757 рр. (він був ратифікований ними або 1697, або 1757 року) [Ramble, Vinding 1987, 17–19; Appendix I 1987, 36–37].

Особливої уваги заслуговують *бем-чаги* з Марпхи, прийняті протягом XVIII – поч. XIX ст. Невелика держава Марпа (Марпха або Пунрі) за своїм державним устроєм унікальна – вона не була монархією, як сусідні князівства Ло чи Барагаон [Schuh 1990, 6–7; про державний устрій Барагаону також див.: Ramble 1992–1993, 49–58]. Політичну організацію Марпи можна назвати “олігархічною республікою”. Так, перший і другий відомий науці примірник марпхського *бемчага* – копії документів (“кодексів”, як їх називає Д. Шух), прийнятих рішенням зібрання *усіх громадян* у 1796 році. Пізніше ці своєрідні “хартії”, за якими управлялася Марпха, доповнювалися, редагувалися тощо (але це також відбувалося рішенням усіх громадян). Звісно, не всі мешканці Марпхи були громадянами (*yul-mi*) *юлмі*. У документі згадуються також такі соціальні групи, як слуги (слуги знаті, ймовірно, залежні селяни-кріпаки (*bha-do*) (*bha-do*)) і раби (*йогно*) (*yog-ro*). Ці дві групи населення не мали права брати участь у зібраннях “асамблей” усіх громадян і, відповідно, обіймати будь-які адміністративні посади в державі [Schuh 1990, 2].

Громадяни віком від 18 і до 60 років були зобов’язані брати активну участь у політичному житті, з’являтися на кожній черговій зустрічі національної асамблеї Марпхи, обіймати (виборні) посади в державі. Якщо громадянин відмовлявся це виконувати, з нього стягувався штраф [Schuh 1990, 3]. Голова держави в Марпхі, на відміну від своїх сусідів, обирався терміном на 3 роки. “Великий голова”, або *ранчен* (*rgan-chen*), і “володар над людьми” (*мірдже*) (*mi-rje*), як називали виборного чільника Марпхи, представляв державу у зовнішніх зв’язках і мав вищу судову владу. На жаль, бемчаг не дає ніяк інформації про те, хто саме і як, за яких умов обирався на цю найвищу посаду (отже, повністю виключати, що її могли обіймати представники однієї групи населення, клану чи навіть роду, ми не можемо). Адміністрація держави складалася з чотирьох *мітху* (*mi-thus*) (обіймали свою

посаду 2 роки) і десяти *ропто* (rol-po) (відповідно – 1 рік), що призначалися головою держави. Із середовища *ропто* призначався їхній безпосередній голова (min-куа) – *мінк'я*. Всі ці посади в адміністрації громадяни займали по черзі. У державній ієрархії *мітху* йшли відразу за *ранченом*, а *ропто*, відповідно, займали найнижчий адміністративний щабель у державі. Чиновники забезпечували мир і порядок, були присутні при виконанні громадянами різних повинностей (наприклад, при відновленні іригаційної системи, будівництві мостів). *Мітху* і *ропто* збирали податки і стягували штрафи. Цікаво, що за виконання своїх обов'язків вони не отримували платні, тоді як голова держави мав значні надходження від податків. Упродовж 3 років правитель Марпхи мав широкі повноваження, зосереджував у своїх руках значну владу. Водночас великий голова у своїх діях обмежувався законами і регламентаціями, прийнятими громадянами на засіданнях асамблеї і закріпленими у бемчагах [Schuh 1990, 4–5].

Отже, Марпха була свого роду непальською “демократією посередньовіччю”. І середньовічна Європа знала подібну форму державного устрою – наприклад, Венеційська республіка або ж, в якості прикладу “периферійного” (умовно) регіону – Ісландське народовладдя, де основні рішення приймалися на тінгах, а голова держави також обирався (в Ісландії до 1262 р. – “закономовець”). Важко заперечити, що політична система в маленькій південно-мустангській “республіці” не тільки відрізнялася від усіх сусідів і мала унікальні риси організації, але й демонструвала певний “розвиток”, еволюцію. Так у бемчазі 1738 р. згадують, окрім *ранчена*, чотирьох *мітху*, восьми благородних мужів, ще дванадцять аристократів – очевидно, представників впливових знатних сімей Марпхи. Проаналізувавши бемчаг 1738 року, Д. Шух приходять до висновку, що рішення, прийняті і закріплені в цьому документі, – результат впливу означених 12 аристократів і, ймовірно, груп-кланів, що стояли за ними. 1738 року аристократія відіграла провідну роль у державі. Бемчаг 1796 року демонструє зовсім іншу ситуацію – старі аристократичні династії присутні на засіданні асамблеї, але вони – лише одна із груп громадян, які зібралися, щоб ратифікувати нову хартію [Schuh 1990, 2–3]. Очевидно, наприкінці XVIII ст. ідеали “народовладдя” остаточно потіснили, відвели на другий план стару аристократію, правда, можна лише

припускати, наскільки при цьому змінилися позиції верховного правителя Марпхи, незважаючи на подібну “демократичну” перемогу асамблеї. Інший приклад розвитку демократичних інститутів Марпхи – право кожного громадянина в суді оскаржувати рішення голови держави (що був і верховним суддею). Звісно, про таке і мови не могло бути у князівстві Барапгаон (разом із долиною Муктінатх і містом-фортецею Дзонг), де вся влада належала старому аристократичному роду Кьяркьягангпа (sKyar-ku-a-gang-pa), що від’єднав землі від Нижнього Ло (Мустангу) в XVII столітті [Jackson 1978, 220]. Правителі цього уділу носили титул *кхрїтогна* (khri-thog-pa).

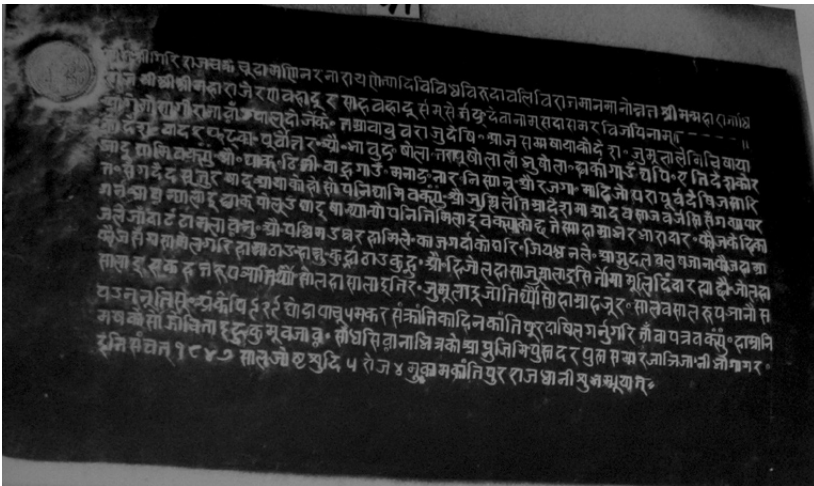
Усі внутрішні питання, в тому числі юридичні, вирішувалися без втручання іноземних “посередників”. Звертатися до іноземних правителів чи чиновників із проханням “розсудити” (дуже поширене явище серед сусідів) було суворо заборонено в Марпхі. Такої традиції громадяни не змінили, навіть потрапивши з 1789 р. під владу Королівства Непал, – *бемчаг*, прийнятий 1796 р., забороняє звертатися у таких справах до короля з Катманду (Ямбу). Лише 1808 року громадянами було прийняте доповнення, що дозволяло таку практику, та й то в якості єдиного винятку з правил [Schuh 1990, 3–4].

Таким чином, Марпха користувалася широкою автономією, могла зберігати свою політичну ідентичність, традиції, культуру. Це є ще одним чудовим прикладом політики “поміркованої децентралізації”. Мустанг і його південні “данники” разом з іншими васальними князівствами зберігали особливості власної політичної, соціальної організації ще достатньо довго [Ramble 1992–1993, 50; Dhungel 2002, 127]. Адже в цих *деша* місцеві народи користувалися своїми “споконвічними правами”, мали власні традиції і спосіб життя, успадковані від предків. Все це король мав поважати і охороняти, як свого роду регіональну *дхарму*. Ще простіше було дозволити продовжувати її (*дхарми*) підтримування тому, хто і робив це впродовж століть. Тому королі Непалу з династії Шах задовольнялися відданим служінням васала і його повною лояльністю, лише частково втручаючись у внутрішні питання підвладних князівств. Але із приходом спадкової династії магараджів і “пряя-міністрів” Рана у 1846 році і посиленням курсу на централізацію та політичну індуїзацію відбулися зміни в управлінні

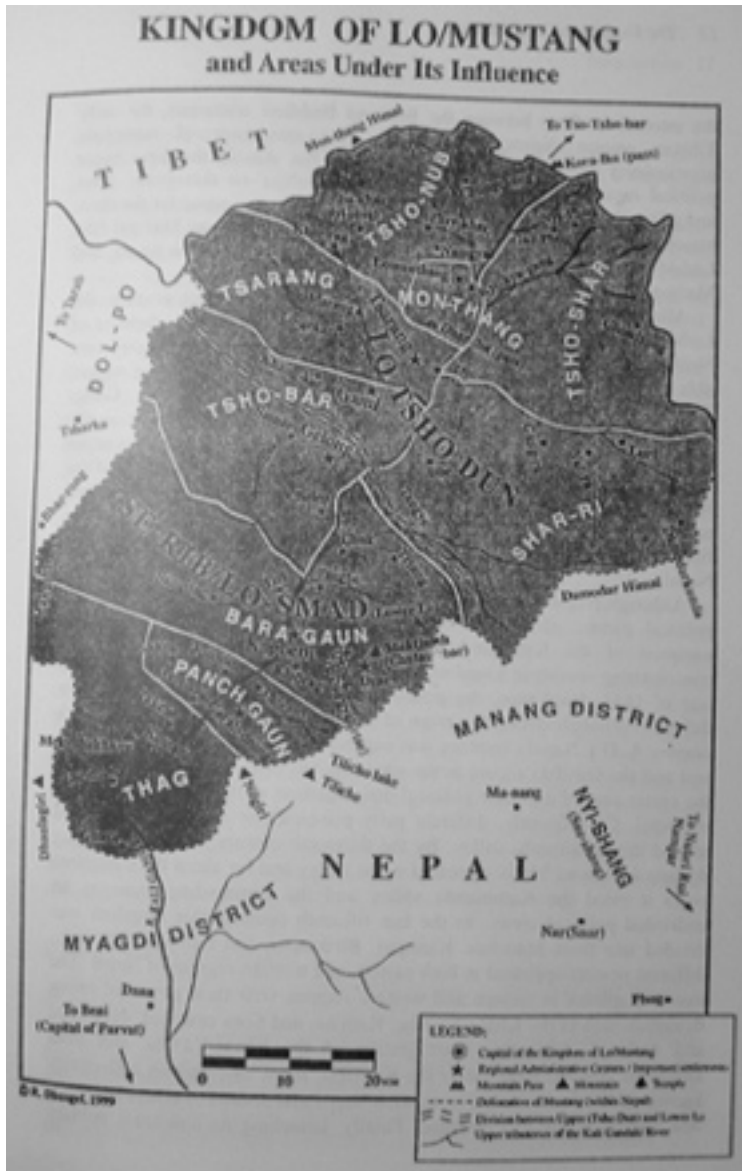
залежними територіями [Burghart 1984, 115–118; Adhikari 1980, 145–150; Pant, Pierce 1989]. Влада князя Мустангу, як і інших правителів, була дещо обмежена, контроль центру посилений. Але і ці нововведення Рана залишали *г'ялпо* багато привілеїв і не перетворювали його на “маріонетку”. *Г'ялпо* продовжував, як і раніше, управляти землями князівства, збирати податки, судити (без права тепер виносити найвищий вирок) тощо.

Отже, така система управління васальним князівством була компромісом між регіональними особливостями і бажанням Дарбару здійснювати контроль навіть у таких віддалених землях, як князівство Мустанг. Підтвердженням тому є низка адміністративних документів, королівські листи, декрети, *рукки* і *бем-чаги* (хартії, кодекси і хроніки) периферійних невеличких державних утворень XVIII – поч. XIX ст.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1. Жалувана грамота (тамра-патра, тобто грамота, виконана на мідній дошці) короля Рана Бахадура Шаха князю Мустангу Ванг'ялу Дордже [Appendix 1989, 90–92].

Мал. 2. Князівство Мустанг і землі, залежні від нього [Dhungel 2002, 11]).

ЛІТЕРАТУРА

Ванина Е. Ю. **Средневековое мышление: индийский вариант.** Москва, 2007.

Гуревич А. Я. **Категории средневековой культуры.** Москва, 1984.

Дюби Ж. **Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о самом себе.** Москва, 2000.

Дюби Ж. **Доба Соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 років.** Київ, 2003.

Ле Гофф Ж. **Другое средневековье.** Екатеринбург, 2000.

Пессель М. **Путешествия в Мустанг и Бутан.** Москва, 1978.

Редько И. Б. **Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время.** Москва, 1976.

Хейзинга Й. **Осень Средневековья.** Москва, 1988.

Шакабпа В. Д. **Тибет. Политическая история.** Санкт-Петербург, 2003.

Успенская Е. Н. **Раджпуты: рыцари средневековой Индии.** Санкт-Петербург, 2000.

A decree of king Ranabhadura Saha (1790 A.D.) // *Pant M. R. & Pierce P. H. Administrative Documents of the Shah Dynasty Concerning Mustang and its Periphery (1789–1844 A.D.).* Bonn, 1989.

A letter from king Rajendravikrama Saha to the king of Mustang (1819 A.D.) // *Pant M. R. & Pierce P. H. Administrative Documents of the Shah Dynasty Concerning Mustang and its Periphery (1789–1844 A.D.).* Bonn, 1989.

A letter from king Prithvi Narayan Shah to raja Gujendra Shaha of Jayarkot (1769) // **Regmi Research Series, 1970, № 3.**

A letter from king Ran Bahadur Shah to raja Wangyal Dorje of Mustang (1790) // **Regmi Research Series, 1970, № 3.**

Adhikari, Krishna Kant. The status, powers and functions of rajas and rajautas during the nineteenth century Nepal in the light of contemporary documents // **Contributions to Nepalese Studies.** Vol. VIII, № 1, 1980.

Appendix: A copperplate grant from Ranabhadura Saha (1790 A.D.) // **Pant M. R. & Pierce P. H. Administrative Documents of**

the Shah Dynasty Concerning Mustang and its Periphery (1789–1844 A.D.). Bonn, 1989.

Appendix I: Original text of Cimang bem-chag // Ramble C.A.E., Vinding M. Bem-chag village record and the early history of Mustang District // **Kailash**. Vol. 13. 1987.

Appendix II: An order of Sardar Amarsimha Thapa to the people of Upper Mustang and Upper Dolpo area concerning general order to join hands with the Gorkha Army, 1788 (1845 BE) // Dhungel, Ramesh K. **The Kingdom of Lo (Mustang). A Historical Study.** Kathmandu, 2002.

Appendix III: An order of the Dalai Lama issued in the name of religious and village authorities of different Tibetan cultural regions related to Mustang-Jumla relations // Dhungel, Ramesh K. **The Kingdom of Lo (Mustang). A Historical Study.** Kathmandu, 2002.

Bajracharya B. R. Bahadur Shah. The Regent of Nepal (1785–1794 AD). New Delhi, 1992.

Baral, Leelanatheshwar Sharma. Life and Writings of Prithvinarayan Shah. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Burghart, Richard. The Formation of the Concept of Nation-State in Nepal // **The Journal of Asian Studies**. Vol. 44, № 1. 1984.

Dhungel, Ramesh K. The Kingdom of Lo (Mustang). A Historical Study. Kathmandu, 2002.

Hamilton F. B. An Account of the Kingdom of Nepal. Edinburgh, 1819.

Jackson, David. The Early History of Lo (Mustang) and Ngari // **Contributions to Nepalese Studies**. Vol. IV, № 1. 1976.

Jackson, David. Notes on the History of Serib, and Nearby Places in the Upper Kali Gandaki Valley // **Kailash**. Vol. VI, № 3. 1978.

Kirkpatrick W. An Account of the Kingdom of Nepaul. London, 1811.

Mustang. Brief history // **The Royal Ark**. – <http://www.royalark.net/Nepal/mustang.htm>

Mustang. Genealogy // **The Royal Ark**. – <http://www.royalark.net/Nepal/mustang2.htm>

Pant M. R. & Pierce P. H. Administrative Documents of the Shah Dynasty Concerning Mustang and its Periphery (1789–1844 A.D.). Bonn, 1989.

Ramble C. A. A ritual of political unity in an old Nepalese kingdom // **Ancient Nepal**, 1992–93, № 130–133.

Ramble C. A. E., Vinding M. Bem-chag village record and the early history of Mustang District // **Kailash**. 1987. Vol. 13, № 1–2.

Regmi, M. C. **Landownership in Nepal**. Berkeley and Los Angeles, California, 1976.

Schuh D. The political organisation of Southern Mustang during the 17th and 18th Centuries // **Ancient Nepal**, 1990, № 119.

Stiller L. F. **The rise of the House of Gorkha: a study in the unification of Nepal 1768–1816**. New Delhi, 1973.